

Mariusz Mak

University of Białystok

Faculty of Economics and Finance

Department of Economic and Social Development

e-mail: m.mak@uw.edu.pl

Liberalizm gospodarczy w myśli Carla Mengera

Economic liberalism in the thoughts of Carl Menger

Over the years, the Austrian School of Economics has created the image of a thinker associated with ideas of liberalism. The views of members of this school are often considered controversial. However, the concept of freedom clearly displayed by the Austrians is very popular among economists. Carl Menger is said to be the founder and a leading member of the Austrian School of Economics, and his works are mostly devoted to methodology and economic theory. Nevertheless, you can also find his views on the sphere of economic liberalism and freedom. Almost 150 years after the publication of Menger's main works, it emerged that he had created not only the timeless foundations of the theory and methodology of economics, but his theory of subjective value had become the bedrock which is used to this day in deliberations on economic liberalism. The economy pursued by Menger (based primarily on the ideas of subjectivism and individualism) continues to be an important and timeless foundation for the development of the doctrine of economic liberalism. This article is a review based on an analysis of the literature on the subject.

Keywords: Carl Menger, classical liberalism, economic liberalism, freedom, subjectivism, individualism

JEL Classification: B11, B12, P16

1. Wprowadzenie

Austriacka Szkoła Ekonomii (ASE) na przestrzeni lat wykreowała wizerunek myśliciela kojarzonego z doktryną (ideami) liberalizmu. Poglądy przedstawicieli tej szkoły często uważane są za kontrowersyjne, zwłaszcza przez zwolenników głównego nurtu ekonomii. Dużym zainteresowaniem, ale i krytyką cieszy się przede wszystkim wyrażenie eksponowane przez Austriaków koncepcja wolności.

Za twórcę i czołowego przedstawiciela Austriackiej Szkoły Ekonomii uznawany jest Carl Menger. Postrzega się go jako uczonego, który powstrzymał się od kontrowersyjnych politycznych afirmacji i postulatów. Prace Mengera poświęcone zostały w większości metodologii oraz teorii ekonomii. Dobrym przykładem jest dzieło pt. *Principles of Economics* (Menger, 1871/1981), jak również opracowanie dotyczące metodologii pt. *Investigations into the Method of the Social Sciences* (Menger, 1883/1985). Niemniej jednak w publikacjach austriackiego ekonomisty można również odnaleźć poglądy na sferę liberalizmu gospodarczego oraz wolności.

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę przedstawienia podstaw kształtowania się poglądów Mengera. Głównym przedmiotem badania stała się analiza podzielanych przez niego wartości, tj. subiektywizmu, indywidualizmu oraz różnorodności. Celem artykułu jest próba odnalezienia zależności między metodologią i teorią przedstawioną przez Mengera (opierającą się przede wszystkim na ideach subiektywizmu i indywidualizmu) a jego poglądami na liberalizm gospodarczy. Metody badawcze, które zostały wykorzystane przy pisaniu tekstu, to: metoda badań literaturowych, analiza deskryptywna oraz próba rekonstrukcji historycznej.

2. Wprowadzenie do dyskusji na temat kształtowania się myśli Carla Mengera

Rozważania na temat formowania się poglądów Mengera w sferze liberalizmu gospodarczego warto poprzedzić krótką analizą uwarunkowań historycznych, w jakich austriacki ekonomista żył i tworzył. Wydaje się to istotne dla poprawnej interpretacji ukonstytuowanych przez daną doktrynę wartości oraz idei. O znaczeniu perspektywy dziejowej w sferze badań pisał m.in. John Rawls (2008, s. 103), który zauważył, że interpretowanie doktryn, w szczególności tych, których początki sięgają kilkuset lat wstecz, determinowane powinno być identyfikacją uwarunkowań historycznych. Na przestrzeni lat, wraz z rozwojem nauki, postrzeganie i rozumienie poszczególnych problemów badawczych ulegało ciągłym zmianom¹. Stąd też perspektywa historyczna zazwyczaj wskazuje głębsze i bardziej trafne odpowiedzi na zadawane przez badaczy pytania. Wymownie ujął to filozof Robin G. Collingwood (1939, s. 62), według którego historia myśli politycznej (również

¹ Niezwykle ważne wydaje się to w badaniach poświęconych tak wieloaspektowo rozumianej kategorii, jaką jest wolność – główny filar liberalizmu gospodarczego.

ekonomicznej) to nie tylko historia różnych odpowiedzi na jedno i to samo problemowe pytanie, lecz przede wszystkim historia zmieniającego się wraz z nim rozwiązania problemu badawczego. Collingwood przestrzegał, że pominięcie perspektywy historycznej prowadzić może do archaicznych i nieinteresujących wyników z prowadzonych badań². Głoszone przez liberalizm klasyczny wartości, jakie zostały wniesione do sfery politycznej i społeczno-gospodarczej, zatriumfowały po raz pierwszy pod koniec XVII w. w Anglii. Przejawem tego była Rewolucja Wspaniała z 1688 roku³. W kolejnych latach liberalizm święcił triumf poprzez ogłoszoną w 1776 r. Deklarację Niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz uchwaloną w 1787 r. konstytucję tego kraju. Wartą wspomnienia jest także zapoczątkowana w 1789 r. Wielka Rewolucja Francuska. Ta według badaczy miała zdecydowanie bardziej radykalny i krwawy przebieg. Liberalne idee, mimo wzniosłych postulatów, napotykały na spore trudności z dotarciem do niektórych społeczeństw.

Nigel Ashford (2016) w badaniach poświęconych istocie liberalizmu klasycznego zauważa, że ekonomia pod wieloma względami była pierwszą dyscypliną, w której wykorzystano wartości oraz spostrzeżenia wypracowane przez tę odmianę liberalizmu. W podobnym tonie wypowiada się Charles Siegel (2011, s. 5), stwierdzając, że wolności polityczne odwoływały się przede wszystkim do ekonomicznej sfery wolności jednostki. Dlatego też ekonomiczna sfera liberalizmu klasycznego, tj. liberalizm gospodarczy, zasługuje na szczególne uznanie. To w tej sferze realizowane były podstawowe wolności, które wcześniej były jedynie postulowane przez polityczną sferę liberalizmu (Maloberti, 2012, s. 38). Z takim rozumieniem doktryny liberalizmu klasycznego zgadzało się wielu ekonomistów, wśród nich tacy następcy Mengera, jak: Ludwig von Mises, Friedrich August von Hayek czy Murray Rothbard. Problematykę tę trafnie podsumował Mises (2002, s. 195), który zwrócił uwagę, że oświeceniowe wartości finalnie zostały ukonstytuowane w postaci dwóch – nierozłącznych – form, tj. klasycznego liberalizmu politycznego oraz liberalizmu gospodarczego (ekonomicznego). Do klasycznych i oświeceniowych wartości odwoływał się również Rothbard, wskazując na znaczenie np. wolności naturalnej. W pracy pod tytułem *For a new liberty. The libertarian manifesto* zauważył, że nie ma sprzeczności pomiędzy prawami etycznymi i politycznymi z jednej strony a wolnością ekonomiczną z drugiej (Rothbard, 2002, s. 2). Ta uwaga Rothbarda zasługuje na szczególną refleksję, gdyż ekonomiści o libertariańskich poglądach nieczęsto dzielą wartości swych poprzedników. Z perspektywy lat zauważyć można, że oświeceniowe wartości – subiektywizm, indywidualizm, wolność naturalna – to jedne z najważniejszych, a zarazem wspólnych idei kilku pokoleń Austriackiej Szkoły Ekonomii.

Liberalizm jest doktryną, na co uwagę zwraca J. Salwyn Schapiro (1949, s. 20), nie ograniczającą się jedynie do politycznego obszaru życia społeczeństwa. Historia myśli liberalnej dostarcza wielu przykładów, że liberalizm wręcz „przenikał” do innych sfer życia ludności, np. społecznej czy gospodarczej. To doktry-

² Szerzej: Collingwood, R. G. (1939). *An Autobiography* (s. 62). Oxford: Clarendon Press.

³ Nazwa jest nieprzypadkowa, to jedna z ważniejszych, a zarazem bezkrwawych rewolucji politycznych, która miała miejsce w Anglii.

na, którą szczególnie upodobali sobie przedstawiciele Austriackiej Szkoły Ekonomii. Poczynając od Mengera po czasy współczesne przedstawiciele tej szkoły podzielają wiele wartości oraz idei zapoczątkowanych przez liberalizm w okresie oświecenia. Są to m.in.: koncepcja wolności, prawa własności, równość wobec prawa (Dagger, Ball, Girvetz & Minogue, 2019). Postrzeganie tych wartości na przestrzeni lat zmieniało się i kształtowało poglądy ekonomistów przede wszystkim na politykę gospodarczą, społeczną, a wreszcie na założenia liberalizmu gospodarczego, którego bez wątplenia Austriacy są zwolennikami. Oczywiście poglądy Mengera, m.in. z uwagi na uwarunkowania historyczne, różniły się od koncepcji jego następców. Kontynuatorzy jego myśli przede wszystkim dosadniej i odważniej krytykowali niemal każdą ingerencję państwa w sferę gospodarczą. Poza tym zdecydowanie wyraźniej podkreślali istotę wolności gospodarczej, na przestrzeni lat zmierzając w stronę silnie liberalnych, a nawet libertariańskich poglądów.

3. Podstawy kształtowania się liberalnych poglądów w myśli Mengera

William D. Grampp w pracy poświęconej genezie liberalizmu gospodarczego wymownie stwierdza, że liberalizm jako doktryna nie został „dobrze potraktowany przez historię”. Od momentu powstania liberalizm był definiowany, rozumiany i wreszcie „wykorzystywany” na wiele sposobów, m.in. w celach politycznych. Wynika to nie tylko z tego, że ekonomiści zwyczajnie różnią się poglądami na gruncie doktrynalnym, ale czasami nawet inaczej rozumieją te same wartości, np. wolność gospodarczą. Historia gospodarcza i historia myśli ekonomicznej pokazują, że odmienne rozumienie wolności gospodarczej zdeterminowane jest takimi czynnikami, jak: czas, sfera polityczna bądź tło społeczno-kulturowe danego kraju (Grampp, 1965, s. 3).

Historyczne uwarunkowania, w jakich tworzył Menger, były przedmiotem badań wielu ekonomistów. Analizy w tym zakresie prowadzili m.in.: Fetter (1923), Kauder (1957), Mises (1969), Gloria-Palermo (2002a, 2002b), Ikeda (2010), Raico (2010), Salerno (2020). Na przykład Mises w swoich rozważaniach sporo miejsca poświęcił na przemyślenia dotyczące powstania Austriackiej Szkoły Ekonomii. Szczególną uwagę skierował w stronę jej twórcy oraz uwarunkowań funkcjonowania sfery akademickiej, w jakiej pracował Menger. Samo poznanie Mengera określił jako jedno z ważniejszych doświadczeń intelektualnych. Mises z wielkim uznaniem pisał o błyskotliwym, genialnym oraz ponadczasowym podejściu do ekonomii, jakie prezentował w swoich pracach Menger. Był pod ogromnym wrażeniem dzieła pt. *Principles of Economics* (Menger, 1871/1981). Stwierdził, że lektura tej książki uczyniła z niego ekonomistę. Wczytując się w rozważania Misesa, można dojść do wniosku, że nie mógł się on pogodzić z tym, iż kariera Mengera trwała stosunkowo krótko. Przyczyn tego upatrywał przede wszystkim w konflikcie, jaki napotkała

myśl ASE w konfrontacji z innymi prądami intelektualnymi oraz politycznymi przełomu XIX i XX wieku (Mises, 1969).

Za początek Austriackiej Szkoły Ekonomii uważa się 1871 r., w którym Menger opublikował wspomniane już dzieło *Principles of Economics*. W pracy tej przedstawił teorię subiektywnej wartości i użyteczności krańcowej. Teoria ta na zawsze zmieniła postrzeganie w ekonomii takich kategorii, jak wartość i użyteczność. Praca ta zapewniła Mengerowi ważne miejsce w historii myśli ekonomicznej, wraz z takimi ekonomistami, jak William Stanley Jevons (1835–1882), Léon Walras (1834–1910), Vilfredo Pareto (1848–1923) oraz Alfred Marshall (1842–1924) – uznawanymi za ojców rewolucji subiektywno-marginalistycznej (Godłów-Legiędź, 2001, s. 87). Mimo doniosłych osiągnięć Mengera, o Austriackiej Szkole Ekonomii europejscy akademicy usłyszeli dopiero po wydaniu drugiej jego książki. W 1883 r. Menger opublikował efekty swoich badań metodologicznych, które zatytułował: *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Oekonomie insbesondere* (Menger, *Investigations into the Method of the Social Sciences*, 1883/1985).

W czasach, gdy Menger publikował swoje pierwsze prace, teoria ekonomii zdominowana była przez Niemiecką Szkołę Historyczną (NSH), a najbardziej znanym jej przedstawicielem był Gustav von Schmoller (1838–1917), dlatego też pierwsza książka Mengera spotkała się ze stosunkowo „chłodnym” przyjęciem w gronie ekonomistów. Wydaje się, że badacze zwyczajnie nie poświęcili jej wystarczająco uwagi. Zdecydowanie odmienną reakcją wywołało opublikowanie *Investigations...* Ta praca Mengera doprowadziła do niekończącego się sporu między Austriacką Szkołą Ekonomii a Niemiecką Szkołą Historyczną. Tak też rozpoczęła się trwająca już ponad sto lat słynna metodologiczna debata – *Methodenstreit* (Holcombe, 2019, s. 118–119).

Ralph Raico (2010), znawca europejskiego liberalizmu, zauważa, że w tej debacie od początku „ważną” rolę odgrywały czynniki polityczne. Głównym punktem sporu stały się polityczne implikacje wynikające z przedstawionej przez Mengera metodologii oraz teorii ekonomii. Z perspektywy lat wydaje się, że to subiektywne i indywidualistyczne podejście badawcze, które wiele lat później Raico nazwał kluczowym elementem Austriackiej Szkoły Ekonomii (*keystone of Austrian economics*), wywołało najwięcej kontrowersji.

W podejściu badawczym zastosowanym przez Mengera znalazło się wiele bezpośredniej krytyki założeń teoretycznych i metodologicznych NSH. Dosadnym tego przykładem jest np. rozdział VIII pracy pt. *Investigations...*, w którym Menger krytykuje jeden z najważniejszych filarów konstytuujących metodologię i teorię NSH, tj. koncepcję *gospodarki narodowej*. W jednym ze zdań stwierdza, że założenia przyjęte przez NSH stanowią znaczący błąd wprowadzony do teoretycznych rozważań w naukach ekonomicznych (Menger, *Investigations...*, 1985, s. 91).

Wynikający z prac Mengera teoretyczny model ekonomii zakładał całkowicie inne podejście do sfery społeczno-gospodarczej, a szczególnie w odniesieniu do relacji (interakcji) między państwem a społeczeństwem. Uważał on, że łączenie instytucji państwa wraz ze społeczeństwem jako jednego spójnego podmiotu pod nazwą „gospodarki narodowej” jest niewłaściwe. Uzasadniał to tym, że w sferze

społeczno-gospodarczej ma miejsce wręcz niezliczona liczba wydarzeń gospodarczych, których głównym inicjatorem są decyzje indywidualnych podmiotów (jednostek). Zatem każda próba jakiegokolwiek ogólnej kwantyfikacji narodu jako całości z góry skazana jest na niepowodzenie. Dobrze ukazują to jego słowa z pracy *Investigations...* (1985, s. 93): *naród nie jest podmiotem, który ma potrzeby, działa, praktykuje ekonomię lub konsumuje*. Antagonizm poglądów Mengera i Schmollera dobrze ukazuje ich podejście do naukowej spuścizny pozostawionej przez ekonomię klasyczną. Niemiecka Szkoła Historyczna niemal całkowicie odrzucała przedstawione przez klasyków modele teoretyczne (np. system wolności naturalnej), twierdząc, że prawidłowości kierujące gospodarką nie istnieją. Jak zauważa Danuta Miłaszewicz (2004, s. 194–195), główna teza NSH głosiła, że *tylko w przypadku rozwiniętych państw kapitalistycznych i tylko na odpowiednim podłożu kulturowo-historycznym doktryna szkoły klasycznej znajduje uzasadnienie*. Natomiast w innych przypadkach klasyczne prawa i założenia nie funkcjonują. Stąd też przedstawiciele NSH konsekwentnie odrzucali wolnościowe postulaty, a w szczególności te wywodzące się z fizjokratycznej zasady *laissez faire*. Poglądy NSH na politykę gospodarczą sprowadzały się do jednego filaru, jakim była wiodąca rola państwa w gospodarce⁴.

Prace Mengera również powstawały w oparciu o krytykę klasyków ekonomii, niemniej jednak, pisząc swoje opracowania, nie chciał on zniszczyć „systemu naturalnej wolności”. Krytyka Mengera miała przede wszystkim charakter naukowy i poprzedzona była prowadzonymi badaniami. Stąd też można przychylić się do słów ze wstępu, napisanego przez Marka Skousena, do polskiego wydania *Zasad ekonomii*: *głównym celem ojca ekonomii austriackiej było zakwestionowanie tych myśli Smitha, które jego zdaniem były błędne* (Menger, 1871/2013, s. 50). Słowa te zyskują potwierdzenie w jednym z opracowań, w którym Menger z uznaniem pisał o klasykach ekonomii: (...) *nie należy potępiać modelu pozostawionego przez klasyczną ekonomię tylko na podstawie autorytetu jej przeciwników*. Ten wątek podsumowuje słowami: *należy zadać sobie trud, (...) aby klasycy mogli wypowiedzieć się raz jeszcze* [Menger, 1884/1935b, s. 222–223].

Według Mengera, klasycy nadmiernie skupili się na poszukiwaniu zależności bądź praw, które tłumaczyłyby gospodarkę rozumianą jako całość (jeden podmiot). Menger przede wszystkim powątpiewał w istnienie „niewidzialnej ręki rynku” – wręcz odrzucał takie założenie. Ponadto uważał, że klasycy pominęli znaczenie czasu oraz zachodzących wraz z jego upływem relacji przyczynowo-skutkowych i teleologicznych⁵ (Werner, 2009a, s. 143–144). Nie podzielał opty-

⁴ Warto dodać, że nurt ten rozwijał się głównie w państwach niemieckich, gdzie na przestrzeni lat uwarunkowania społeczne, gospodarcze, a także polityczne doprowadziły do postrzegania instytucji państwa jako nadrzędnego podmiotu nad tworzącymi społeczeństwo jednostkami. Ponadto w Niemczech panowała nieco inna filozofia niż w krajach anglosaskich – filozofia zwracająca uwagę na zagadnienia, jak konstatuje Miłaszewicz, uniwersalizmu popartego narodowym, wspólnotowym aspektem rozważań.

⁵ Teleologia to słowo wywodzące się z języka greckiego *teleos* – cel i *logos* – badanie. Według Encyklopedii PWN to nazwa poglądów filozoficznych uzupełniających lub zastępujących przyczynowe wyjaśnianie rzeczywistości poprzez wykrywanie ich celowości. Mówiąc inaczej, to teoria porządku celowego i pogląd, że porządek ten zachodzi ciągle w danej dziedzinie, zwłaszcza w całej jej rzeczywi-

mizmu klasyków na temat istnienia optymalnych mechanizmów organizujących gospodarkę. Niemniej jednak był zdania, że poszukiwanie jakichkolwiek prawidłowości jest możliwe i należy to czynić, stosując m.in. indywidualizm i subiektywizm metodologiczny. Przykładem zastosowania tego podejścia jest ukierunkowanie badań na perspektywę poszczególnych konsumentów. Menger niemal każdy podmiot funkcjonujący na rynku traktował indywidualnie, tzn. jako odrębną jednostkę. Tak zarysowana perspektywa miała według niego umożliwić wyjaśnianie poszczególnych wydarzeń gospodarczych. W *Investigations...* stwierdził, że *jakiegokolwiek próby zrozumienia procesów gospodarczych podyktowane są powrotem do jego prawdziwych fundamentów*, które wymownie nazywa pojedynczymi gospodarstwami narodu – *singular economies in the nation*⁶ (Menger, 1985, s. 95). Kirzner (1992, s. 92) wiele lat później podejście to określił jako *wzór (schemat) procesów gospodarczych, które sprawowane są przez preferencje konsumentów*.

Metodologia i teoria wniesiona do ekonomii przez Mengera była nie tylko sprzeczna z wykładnią NSH na ekonomię⁷, ale również co najmniej niewygodna – z uwagi na inne podejście do funkcjonowania państwa – dla panujących wówczas wielkich dynastii Habsburgów czy Hohenzollernów.

Według Jesúsa Huerta de Soto (2014, s. 12–13) profesorowie Niemieckiej Szkoły Historycznej *nie tylko nie zrozumieli wkładu Mengera w ekonomię, ale również uznali jego prace za zagrożenie dla historycyzmu*. Stąd też Schmoller niezwłocznie wykorzystał możliwość upolitycznienia sporu, publikując dosyć obraźliwą recenzję *Investigations...*, w której oskarżył Mengera o bycie politycznym zwolennikiem manchesteryzmu. W recenzji znieważająco stwierdził, że metodologię ekonomii, którą przyjął Menger, lepiej byłoby nazwać „the Manchesterist-individualist metod” (Raico, 2010). Menger przez kilka lat zajmował się sporem metodologicznym, który wybuchł po publikacji jego drugiego wielkiego dzieła. W 1884 r. odpowiedział uszczypliwym pamfletem pod tytułem *Die Irrtümer des Historismus in der Deutschen Nationalökonomie*⁸ (Menger, 1935a; Holcombe, 2019, s. 118–119).

W opublikowanym pamflecie Menger podkreślił, jak bardzo zmanipulowana i wypaczona była recenzja Schmollera. Dosadnie stwierdził, że jedyna błyskotliwość i wiedza, jaką Schmoller może się pochwalić, to mistrzostwo, ale w używaniu „wulgarnego stylu” prowadzenia debaty naukowej. Studiując opracowania Mengera, nietrudno dostrzec, że zestawienie jego metodologii wyłącznie z politycznym nurtem manchesteryzmu nie jest właściwe. Do tego politycznego wątku konfliktu Menger odniósł się w pracy *Die Irrtümer des Historismus...* Na temat samego manchesteryzmu wypowiedział się w bardzo pozytywny sposób, stwier-

stości bądź przeszłości historycznej. Czasami zamiennie stosuje się termin finalizm. Encyklopedia PWN, *teleologia*.

⁶ Tu warto dodać, że Menger procesy gospodarowania sprowadzał do pojedynczych podmiotów, zdecydowanie częściej do konsumentów niż pracodawców. Aparat pojęciowy, jakim się przy tym posługiwał, to m.in. *singular economies in the nation*; tak rozumiane podmioty budowały według niego instytucje gospodarki narodowej. To całkowicie inne podejście niż NSH.

⁷ Warto dodać, że przedstawiciele NSH uważali, iż ekonomia nie może być nauką.

⁸ Błędy historyzmu w niemieckiej gospodarce narodowej (tłum. Autora).

dzając na przykład, że przynależność do tej szkoły oznacza jedynie wyznawanie szeregu przekonań naukowych, z których za najważniejszą możemy uznać (...) swobodną grę indywidualnych interesów, która służy wspólnemu dobru. W jednym z akapitów napisał, że bycie zwolennikiem tzw. szkoły manchesterskiej nie jest niczym niehonorowym. Co więcej, w tym wątku kwestię manchesteryzmu połączył z polityką gospodarczą i indywidualistycznym aspektem metodologicznym. Wywód skonstatował twierdzeniem, że w przeszłości nawet filozofowie o poglądach społecznych podzielali zasady i maksymy wynikające z tak rozumianej polityki gospodarczej (Menger, 1884/1935a, s. 92). Uznanie, z jakim Menger pisał o manchesteryzmie, przestaje być jasne w dalszej części tej pracy. W kolejnych akapitach Menger konsekwentnie zaprzeczał oskarżeniom Schmollera o przynależność do tej szkoły. W jednym ze zdań podkreślił, że żadne inne oskarżenie Schmollera nie jest bardziej sprzeczne z prawdą, niż to, że jest zwolennikiem manchesteryzmu (Menger, 1884/1935a, s. 93).

Zdaniem Misesa ważnym elementem konfliktu *Methodenstreit* była powszechnie panująca poprawność polityczna na terenach ówczesnych Niemiec. Kształtowanie poglądów na sferę polityki społeczno-gospodarczej przypisuje się Niemieckiej Szkole Historycznej. Na przestrzeni lat doprowadziło to do powstania modelu tzw. gospodarki narodowo-socjalistycznej. Antagonizm, który ujawnił się w tej debacie, nie ograniczał się jedynie do danego okresu bądź kraju. Mises (1969, s. 20) skonstatował to słowami: *ten spór ma charakter ponadczasowy. Jest wieczny*. Ponadto warto zwrócić uwagę, że postrzeganie wartości liberalnych w tej części Europy miało silnie narodowościowy charakter. Historyk myśli ekonomicznej, Erik von Kuehnelt-Leddihn (2010), przekonuje, że uformowane przez niemieckich ekonomistów hasło narodowego liberalizmu zostało dopasowane do polityczno-ekonomicznych potrzeb ówczesnie panujących dynastii oraz rządzących. Wystarczy zwrócić uwagę na etymologię słowa narodowy – niem. *nationalismus*⁹ – w tym znaczeniu kolektywistyczny oraz nacjonalistyczny. Zarówno Niemiecka Szkoła Historyczna, jak i wyżej wspomniana doktryna przez lata pozostawały wciąż przy merkantylistycznym – a więc nieliberalnym – spojrzeniu na ekonomię.

Mimo sporej krytyki oraz oskarżeń formułowanych przez Niemiecką Szkołę Historyczną wobec prac Mengera, głoszone przez niego treści zaczęły zyskiwać zwolenników, a wśród nich m.in. Eugena von Böhm-Bawerka (1851–1914) oraz Friedricha von Wiesera (1851–1926). W kolejnych latach stali się oni kontynuatorami myśli Mengera oraz włączyli się w spór z Niemiecką Szkołą Historyczną. Z czasem zastąpili w tym sporze Mengera. Wydaje się, że to właśnie polityczny charakter sporu, w jaki została wciągnięta ASE, spowodował, że pod koniec lat osiemdziesiątych XIX w. Menger zrezygnował z czynnego udziału w *Methodenstreit*. Poświęcił się dalszym badaniom zagadnień metodologicznych, teorii i ekonomii stosowanej. Efektem tych badań była kolejna praca, zatytułowana *Zur Theorie des Kapitals* (Menger, 1888). W tym czasie Menger przewodniczył komisji,

⁹ Warto podkreślić, że każda forma kolektywizmu jest oczywistą sprzecznością wykładni, jaką do ekonomii wnosi liberalizm klasyczny. Mimo wszystko w sferze politycznej nurt ten był postulowany i przedstawiany społeczeństwu jako ten „właściwy”, patriotyczny, a czasami nawet wolnościowy.

której zadaniem było zreformowanie austriackiego systemu monetarnego. Połączenie pracy naukowej z obowiązkami – przynajmniej poniekąd – politycznymi zaowocowało ukazaniem się serii prac na temat ekonomii monetarnej. W 1892 r. wydana została publikacja pod nazwą *Geld* (1892) – do dzisiaj uważana za przełomową pracę na temat teorii pieniądza. Niestety w 1903 r. Menger zrezygnował ze stanowiska profesorskiego i choć żył jeszcze prawie dwadzieścia lat, spod jego pióra nie wyszło już żadne znaczące opracowanie (Holcombe, 2019, s. 118–120).

Przedstawione uwarunkowania, zarówno w sferze akademickiej, jak i historycznej wskazują na wiele trudności, jakie towarzyszyły twórczości Mengera. Niewątpliwie miały one istotny wpływ na publikowane przez niego teksty, a już na pewno na te, które teoretyczną budową nawiązywałyby do polityki gospodarczej. Odpowiedzią na panujące uwarunkowania był konsekwentnie stosowany przez Mengera pragmatyzm polityczny. Zachowawczość w wygłaszanych bądź publikowanych poglądach była raczej przemyślaną strategią. Współcześnie nie ma przeszkód, aby stwierdzić, że była to strategia skuteczna. Z upływem lat okazało się, że prace Mengera stały się ważnym fundamentem, na którym kolejne pokolenia ekonomistów rozwijają wartości i idee związane z liberalizmem gospodarczym.

4. Idee konstytuujące liberalizm gospodarczy w myśli Mengera

Pod koniec XIX wieku Menger przedstawił nową teorię określania wartości dóbr – była to subiektywna teoria wartości. Teoria ta była całkowicie odmienna względem obiektywnej teorii, której podstawy opisane zostały przez Adama Smitha. Klasycy ekonomii traktowali wartość jako kategorię obiektywną, tj. opartą na teorii kosztów produkcji (Bochenek, 2016, s. 20). Natomiast główne fundamenty subiektywnej teorii zostały zbudowane w oparciu o idee subiektywizmu, indywidualizmu, różnorodności oraz koncepcję użyteczności krańcowej (marginalnej). Menger, wykorzystując kryterium użyteczności krańcowej, przekonywał, że wartość nie zależy od wewnętrznych właściwości danego dobra. Wręcz przeciwnie, o wartości produktu decyduje wiele różnych czynników, które zazwyczaj mają subiektywny charakter, np. indywidualne preferencje poszczególnych konsumentów, subiektywne poczucie użyteczności wynikające z potrzeb, które zaspokaja konsument. Poza tym potrzeby społeczeństwa mają tendencję do częstych zmian.

Teoria subiektywnego postrzegania wartości, którą zaproponował Menger, znacząco zmieniła sposób widzenia konsumenta w teorii ekonomii. Za sprawą idei subiektywizmu oraz indywidualizmu konsument został „usytuowany” w centrum gospodarki rynkowej. Menger trafnie zauważył, że to potrzeby konsumenta oraz podejmowane przez niego decyzje mają niebawale istotny wpływ na tak zwane zjawisko napędzania gospodarki. Ekonomiczne konsekwencje tej zmiany dobrze wyjaśnił Raico (2010), zauważając, że takie ujęcie konsumenta podkreśliło jego podmiotowość i znaczenie w sferze polityki gospodarczej.

Subiektywizm jako teoria ekonomiczna wraz z upływem lat został doceniony przez wielu ekonomistów. Trafnie, chociaż nieco enigmatycznie teorię tę opisał Emil Kauder. Według niego, za sprawą subiektywnej teorii wartości Mengera potrzeby konsumenta stały się początkowym i jednocześnie końcowym elementem związku przyczynowo-skutkowego w gospodarce. Sentencje te można ująć w następujący sposób: *cel i przyczyna działań gospodarczych konsumenta jest identyczna* (Kauder, 1957, s. 418). Wynikająca z tej analizy koncepcja życia gospodarczego wyraźnie nawiązuje do wartości ukonstytuowanych przez liberalizm klasyczny, a następnie rozwijanych w ramach koncepcji wolności gospodarczej. Podobnie uważał Ludwig M. Lachmann, który podkreślał, że mimo upływu lat subiektywna teoria wartości Mengera nadal pełni istotną rolę w rozważaniach dotyczących sfery gospodarczej ekonomii. Argumenty Lachmanna można podzielić na dwa wątki. Pierwszy, w którym subiektywizm i indywidualizm jest podbudową teoretyczną ukazującą niezwykle istotną rolę poszczególnych uczestników procesu rynkowego. Drugi, który Lachmann wymownie nazywa obroną przed „jałowym formalizmem” w prowadzonych do dzisiaj badaniach – przede wszystkim przez ASE. To podejście metodologiczne jest szeroko dyskutowane przez różne szkoły ekonomii do dzisiaj. Zdaniem Lachmanna, ekonomia neoklasyczna przejawy ludzkiego umysłu oraz działania poszczególnych jednostek sprowadza do tzw. formalizmów (najczęściej mających charakter *stricte* matematyczny). To powoduje traktowanie ludzkiego działania (postępowania) niemal na równi z zasobami materiałowymi. Ponadto Lachmann zauważył, że ekonomia austriacka od początku swego istnienia podkreślała wartości charakteryzujące przede wszystkim przedsiębiorców oraz ich działania w sferze gospodarczej, np.: czujność, dociekliwość, zaradność, a także proces uczenia się i wyciągania wniosków (Lachmann, 1977, s. 118, 182).

Rozumienie takiej wartości, jak różnorodność Menger zaczerpnął prawdopodobnie z okresu oświecenia. W tym okresie liberalni myśliciele, zwalczając autorytarne ideologie, po raz pierwszy w historii skupili się przede wszystkim na człowieku *per se* (tj. niezależnie od klasy, rasy itp.). To człowiek i jego unikatowe cechy, tj. indywidualność, różnorodność, miały być źródłem kreatywnej odpowiedzi na wyzwania nieustannie zmieniającego się świata. Z tego ujęcia indywidualizmu i różnorodności wywodzi się główny i najbardziej ogólny postulat liberalizmu klasycznego, tj. konieczność przyznania możliwie jak najszerszej wolności wyboru i działania jednostkom (Raico, 2012, s. 9). Wiele lat później znaczenie indywidualizmu oraz różnorodności podkreślił m.in. Mises. Zauważył, że wyeliminowanie różnorodności, a przy okazji nierówności, które panują w sferze gospodarczej, prawdopodobnie całkowicie zniszczyłoby gospodarkę wolnorynkową (Mises, 1949, s. 836).

Analizowane powyżej wartości stanowiły ważny element myśli ekonomicznej pozostawionej przez Mengera. Warto zauważyć, że idee te „kryją” w sobie silną apologię gospodarki opartej na wolnym rynku. Menger nie tylko na nowo odkrył i uzasadnił subiektywne rozumienie wartości, ale również w oparciu o idee subiektywizmu, indywidualizmu oraz różnorodności ukonstytuował ponadczasowe fundamenty w ekonomii austriackiej, które w kolejnych latach torowały drogę

liberalnej doktrynie gospodarczej. Niemniej jednak powiązania teoretycznych rozważań Mengera z liberalizmem gospodarczym są trudne do zrozumienia dla wielu ekonomistów – przedstawicieli głównego nurtu.

5. Poglądy Mengera na temat liberalizmu gospodarczego

Menger w pracy *Investigations...* zastanawiał się nad znaczeniem czasu w kształtowaniu się ważnych dla sfery społeczno-gospodarczej instytucji. Zwracał uwagę, że instytucje, które od wielu lat służą wspólnemu dobru, pierwotnie powstały bez jakiegokolwiek wspólnej woli ukierunkowanej na ich tworzenie. Trafnie zauważył, że *prawo, język, państwo, pieniądze, rynki...* były raczej niezamierzonym rezultatem rozwoju społecznego (Menger, 1883/1985, s. 146–147). Zagadnienie to poruszył wiele lat później Hayek, nawiązując do tzw. spontanicznego porządku (*spontaneous order*), który jest postrzegany jako niezamierzony efekt (produkt), będący konsekwencją samolubnych oraz niezależnych działań poszczególnych jednostek. *Spontaneous order* dobrze ukazuje, że niczym nieskrępowane społeczeństwo w niezamierzony wcześniej sposób może wytworzyć niebywale ważne instytucje – niezbędna jest jedynie wolność osobista jednostek gospodarujących (Raico, 2010). Menger, wykorzystując takie wartości, jak: subiektywizm, indywidualizm i różnorodność, podjął próbę wyjaśnienia podstawowych mechanizmów funkcjonowania przedsiębiorstw i rynku. Dobrze ukazują to jego słowa zawarte we wstępie pracy: *Zasady ekonomii*. Napisał tam, że *praca ta ma pomóc uzyskać wgląd w inne, dotychczas kompletnie niezrozumiałe procesy gospodarcze* (Menger, 1871/2013, s. 44–45).

Menger był zdania, że sukces w sprzedaży jest efektem skutecznego działania przedsiębiorcy, a nie skutkiem działania jakiegokolwiek uniwersalnego prawa, które dotyczyłoby ogółu przedsiębiorców. Stąd też rozumiejący specyfikę danego rynku bądź społeczeństwa przedsiębiorca poprzez odpowiednio ukierunkowane działania (rachunek strat i zysków) może wpływać na strukturę popytu na własne produkty. Analogicznie, przedsiębiorca „wyalienowany” ze społeczeństwa może nieskutecznie odczytywać sygnały z rynku i mieć trudności ze sprzedażą wytworzonych towarów, na które rzekomo powinno istnieć „obiektywne” zapotrzebowanie. W kwestiach gospodarczych Menger podkreślał przede wszystkim złożoność procesów decyzyjnych, a w szczególności tych aspektów, które uwarunkowane są całokształtem ludzkiej świadomości. Ta natomiast nie jest stanem wyidealizowanego rachunku zysków i strat czy modelu równowagi, gdyż towarzyszy jej m.in. subiektywne postrzeganie¹⁰ własnego miejsca na świecie oraz różnie postrzegane wartości etyczne i estetyczne. Natomiast procesy gospodarcze, w rozumieniu liberalnej doktryny gospodarczej, osadzone są w uwarunkowaniach, gdzie istotną rolę pełnią takie czynniki, jak: wiedza ludzka, doświadczenia osobi-

¹⁰ Ponadto wcześniej wspomniany subiektywizm warunkują również ludzkie emocje, które znacząco wpływają na decyzje poszczególnych jednostek.

ste i zawodowe, a także otoczenie kulturowe danego społeczeństwa (Gloria-Palermo, 2002a, s. 11–39; 2002b, s. 317–333; Werner, 2009b, s. 15–18).

Unikatowym źródłem ukazującym liberalne podejście Mengera do sfery gospodarczej są pozostawione notatki arcyksięcia Rudolfa von Habsburga, którego nauczycielem w latach 1876–1878 był Menger. Z ich zawartości wynika, że w trakcie zajęć z księciem jego nauczyciel nie stronił od polityki gospodarczej. Erich i Monika Streissler w obszernym badaniu podsumowującym analizę notatek księcia Rudolfa *Carl Menger's Lectures to Crown Prince Rudolf of Austria* (1994) zwracają uwagę, że zajęcia prowadzone były przede wszystkim w oparciu o doktrynę liberalizmu klasycznego oraz angielską szkołę ekonomii klasycznej, jedynie czasami pojawiały się wątki niemieckiej ekonomii, np. kameralistyka (*niem. Cameralwissenschaften*) (Dimand, 1995, s. 95–96; Ikeda, 2010, s. 224–230). Przeprowadzone przez E. i M. Streissler analizy wskazują, że w trakcie zajęć Menger wielokrotnie nawiązywał do liberalizmu gospodarczego. Jak się później okazało, poglądy Mengera i księcia Rudolfa były w tej sferze podobne.

E. i M. Streissler uważają, że poglądy i wizerunek Mengera, jaki utrwalił w notatkach Rudolf, podsumować można następującymi słowami: wolność (*niem. freiheit*) i samodzielność (*niem. selbstverantwortlichkeit*) w gospodarczych wysiłkach obywateli stanowią podstawowy warunek rozwoju państwa. Stąd też wynika najważniejsza rola państwa, jaką jest zapewnienie oraz obrona tych fundamentalnych zasad (wartości) (Ikeda, 2010, s. 224–230; Streissler & Streissler, 1994, s. 115).

Interwencjonizm rządowy, jako formę wsparcia gospodarki bądź społeczeństwa, Menger akceptował jedynie w nielicznych przypadkach – najczęściej były to wyjątkowe sytuacje, w których dana jednostka nie posiada wystarczającej siły do indywidualnego działania. Pomimo wyraźnie liberalnych poglądów Menger z rozwagą przyznawał, że ingerencja państwa niezbędna jest w takich sferach gospodarki, jak: infrastruktura, szkolnictwo, leśnictwo, a nawet ustawodawstwo pracy¹¹. Podejście do interwencjonizmu uzależniał również od rozwoju społeczno-gospodarczego danego kraju. Według Mengera, interwencja państwa dopuszczalna jest w krajach rozwijających się, gdy społeczeństwo z różnych względów „oczekuje na start”. Jednakże w krajach cywilizowanych działania państwa stają się czynnikiem zakłócającym funkcjonowanie gospodarki rynkowej, co oczywiście szkodzi interesom obywateli. Natomiast akceptowane jest promowanie interesu gospodarki narodowej bądź tworzenie warunków, w których niczym nieskrępowane społeczeństwo będzie prowadziło indywidualne działania gospodarcze (Ikeda, 2010, s. 224–230; Streissler & Streissler, 1994, s. 115).

Znajomość Mengera i Rudolfa wykraczała poza powszechnie znaną sferę ko-repetycji i przygotowywania księcia do pełnienia ważnych funkcji. Zdaniem Oszkára Jásziego (1875–1957) oraz Frederica Mortona anonimowo opublikowana w 1878 r. kontrowersyjna i liberalna broszura wyszła spod pióra Mengera oraz Rudolfa. Publikacja ukazała się pod wymownie brzmiącym tytułem *The Austrian*

¹¹ Tu warto zwrócić uwagę, że Menger przede wszystkim podkreślał, iż nadmiernie eksploatowany pracownik jest mało wydajny, dlatego też warto zadbać o jego efektywność poprzez niewielkie regulacje, np. ograniczenie czasu pracy.

Nobility and Its Constitutional Mission: An Admonitory Appeal to the Aristocratic Youth. By an Austrian. Nawiązuje do najważniejszych ideologicznych oraz politycznych konfliktów, które były toczone w Austrii pod koniec XIX w. Odnaleźć w niej można przede wszystkim dosadną krytykę przywilejów, jakie posiadały najwyżej usytuowane stany: duchowieństwo, arystokracja, wojskowi oraz urzędnicy wysokiego szczebla. Główne przesłanie Mengera oraz księcia Rudolfa to konstruktywna negacja: powszechnego lenistwa arystokracji, niewystarczających działań na rzecz ustawodawstwa, a także niechęci do nauki – w szczególności widoczne u ich potomków, przejawiające się m.in. w coraz gorszym wyszkoleniu militarnym. Poza tymi aspektami autorzy zwrócili uwagę na konieczność zniesienia przywilejów i cechów oraz potrzebę wprowadzenia liberalnych wartości do sfery społeczno-gospodarczej. W broszurze wezwano młodych austriackich szlachciców do „opamiętania się” i zapracowania na przywileje w służbie publicznej (Morton, 1979). Robert W. Dimand (1995, s. 95–97) dobitnie konstatuje, że znaczna część pesymistycznych wyrzutów oraz przypuszczeń skierowanych w stronę arystokracji jeszcze za życia Mengera zdążyła się spełnić. Znajomość Mengera i księcia Rudolfa trwała aż do tragicznej śmierci Rudolfa w 1889 r., która położyła kres ich modernizacyjnym planom¹².

W trakcie pracy naukowej na Uniwersytecie Wiedeńskim Menger prowadził wykłady, których tematyka była związana z polityką gospodarczą, np. finanse publiczne (niem. *Finanzwissenschaft*). Dzięki badaniom i wysiłkom japońskiego ekonomisty Takesiego Mizobaty współcześnie możemy przeanalizować transkrypcje w języku angielskim z najważniejszych wykładów, które według jego szacunków wygłoszone były około 1888 r. Z przeprowadzonej analizy wynika, że na uniwersyteckich wykładach Mengera pojawiało się mniej treści związanych z liberalizmem gospodarczym, niż w trakcie zajęć z księciem Rudolfem (Ikeda, 2010). Na wykładach z finansów publicznych pojawiło się kilka wątków nawiązujących w charakterystyczny dla Mengera sposób do liberalizmu klasycznego. Warty uwagi jest pogląd na państwo, które Menger postrzegał przede wszystkim jako „byt” bądź istotę etyczną. Na tym fundamencie budował własny umiarkowany, ale jednak liberalny przekaz. Moralność i etyka to podstawowe kategorie, które według Mengera powinny decydować (kwantyfikować) zasadność dochodów, jak i wydatków państwa. Menger jednoznacznie uważał, że państwo nie może pobierać ani wydawać środków pieniężnych na cele nieetyczne oraz niemoralne (Mizobata, 1993, s. 35). Etyka i moralność to również wartości, które decydują o postulowanym przez Mengera kształcie systemu podatkowego. Dobrym przykładem jest zasada podatkowa – opodatkowania w oparciu o korzyści (*ang. pay-to-benefit*), z którą Menger całkowicie się nie zgodził. Uważał bowiem, że nie wszyscy mogą sobie pozwolić na płacenie podatków, nawet jeśli korzystają z pewnych korzyści płynących np. z ochrony państwowej bądź szkolnictwa. Argumentował to tym, że zasada opodatkowania w oparciu o korzyści jest sprzeczna

¹² Menger po śmierci księcia Rudolfa jeszcze przez pewien czas podejmował próby wniesienia liberalnych wartości do sfery realnej gospodarki. Niestety jego poglądy i postulaty nie zostały wprowadzone w życie, a w 1903 r. zrezygnował ze stanowiska profesorskiego i do końca życia nie opublikował żadnego znaczącego dzieła (Salerno, 2020).

z właściwym rozumieniem państwa jako moralnej i etycznej wspólnoty (Ikeda, 2010, s. 230–233).

Zarówno indywidualne nauczanie księcia Rudolfa, jak i wykłady na Uniwersytecie Wiedeńskim ukazują Mengera jako umiarkowanego¹³ zwolennika liberalizmu. Liberalizm w myśli Mengera sprowadza się do analizy takich wartości i idei, jak: subiektywizm, indywidualizm i różnorodność. W nielicznych, jednakże uzasadnionych przypadkach Menger dostrzegał i akceptował ingerencję państwa, które przy podejmowaniu decyzji powinno kierować się wartościami o charakterze etycznym oraz moralnym.

6. Podsumowanie

Menger w historii myśli ekonomicznej zapisał się jako autor ponadczasowych i fundamentalnych prac z zakresu teorii i metodologii ekonomii. Wniesione przez niego idee oraz wartości – subiektywizm, indywidualizm i różnorodność – mimo upływu niemal 150 lat od publikacji jego pierwszej pracy nadal zachowują aktualność. Zapoczątkowany pracą Mengera *Investigations...* spór o metodę w naukach społecznych przeszedł do historii pod nazwą *Methodenstreit*. Ważnym punktem sporu stały się implikacje polityczne wynikające z teoretycznego modelu, którego najważniejszym filarami Menger uczynił subiektywizm i indywidualizm.

Menger nie pozostawił opracowania, które bezpośrednio nawiązywałoby do jego poglądów w sferze liberalizmu gospodarczego bądź po prostu polityki gospodarczej. Badania prowadzone przez historyków myśli ekonomicznej wskazują jednak, że doktryna ta była mu bliska i stanowiła istotny element jego przemyśleń. Warto wspomnienia są przypuszczenia Caldwell (1990, s. 7), która pisze, że rozdział nt. polityki gospodarczej Mengera nie został jeszcze napisany. Na powiązania liberalizmu gospodarczego z wykładnią Mengera wskazuje wielu ekonomistów, m.in. wspomniani w treści artykułu: Fetter (1923), Kauder (1957), Mises (1969), Gloria-Palermo (2002a; 2002b), Ikeda (2010), Raico (2010), Salerno (2020). Szczególną uwagę poświęcili oni analizie wartości, na których Menger opierał swoje teoretyczne i metodologiczne rozważania. Wśród tych najważniejszych wartości znajdują się: subiektywizm, indywidualizm, różnorodność, które stanowią „ponadczasowy” fundament liberalizmu.

¹³ Umiarkowany to przymiotnik, który w przypadku analizy poglądów Mengera zwraca uwagę na dostrzegane przez niego problemy gospodarcze, których tradycyjny klasyczny liberalizm nie rozwiązuje. Menger nie tylko był świadomy zmieniających się uwarunkowań, ale również akceptował niektóre formy interwencjonizmu. Swoistym kwantyfikatorem umiarkowania w przypadku Mengera wydają się takie wartości, jak etyka i moralność.

Bibliografia

- Ashford, N. (2016). *What is classical liberalism*. Learn Liberty. <https://www.learnliberty.org/blog/what-is-classical-liberalism/>
- Bochenek, M. (2016). Ewolucja poglądów na temat wartości od starożytności do współczesności. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 259, 19–27.
- Caldwell, B. J. (1990). Editor's introduction. W: B. J. Caldwell (red.), *Carl Menger and his legacy in economics* (s. 3–14). Durham: Duke University Press.
- Collingwood, R. G. (1939). *An Autobiography*. Oxford: Clarendon Press.
- Dagger, R., Ball, T., Girvetz, H. & Minogue, K. (2019). *Liberalism*, Encyclopaedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/liberalism/Classical-liberalism>
- De Soto, J. H. (2014). *Spór metodologiczny (Methodenstreit) Szkoły Austriackiej* (J. Lewiński, M. Zieliński, tłum.). Instytut Edukacji Ekonomicznej im. Ludwiga von Misesa. <https://mises.pl/pliki/upload/methodenstreit.pdf>
- Dimand, W. R. (1995). Carl Menger, Crown Prince Rudolf, and Public Policy A Liberal Critique of Feudal Privilege. *History of Economics Review*, 24(1), 95–97. <https://doi.org/10.1080/10370196.1995.11733202>
- Encyklopedia, PWN, *teleologia*. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/teleologia;3986167.html>
- Fetter, F. A. (1923). Value and the Larger Economics. Rise of the Marginal Doctrine. *Journal of Political Economy*, 31(5), 587–605.
- Gloria-Palermo, S. (2002a). *Evolution of Austrian Economics: From Menger to Lachman*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203011539>
- Gloria-Palermo, S. (2002b). Progress in Austrian economics from Menger to Lachmann. W: S. Boehm, Ch. Gehrke, H. D. Kurz, R. Sturn (red.), *Is there Progress in Economics?* (s. 317–323). Cheltenham–Northampton: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781843765622.00032>
- Godłów-Legiędź, J. (2001). *Liberalizm. Od ekonomii klasycznej do polityki transformacji*. Łódź: Wydawnictwo ABSOLWENT.
- Grampp, D. W. (1965). *Economic Liberalism, Vol. 1 The Beginnings*. New York: Random House. https://oll.libertyfund.org/titles/2130#Grampp_1444-01_108
- Holcome, G. R. (2019). *15 Wielkich Austriackiej Szkoły Ekonomii* (K. Jopek, tłum.). Warszawa: Fijorr Publishing.
- Ikedo, Y. (2010). *Carl Menger's liberalism revisited*. W: H. Hagemann, T. Nishizawa, Y. Ikeda (red.), *Austrian Economics in Transition* (s. 3–20). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230281615_1

- Kauder, E. (1957). Intellectual and Political Roots of the Older Austrian School. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 17(4), 411–425. <https://doi.org/10.1007/bf01318563>
- Kirzner, I. M. (1992). Menger, classical liberalism and the Austrian School of economics. W: I. M. Kirzner, *The Meaning of the Market Process. Essays in the Development of Modern Austrian Economics* (s. 86–100). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203004456>
- Kuehnelt-Leddihn, von E. (2010). *Kulturalne korzenie Ludwiga von Misesa* (J. Delegos, tłum.). Instytut Edukacji Ekonomicznej im. Ludwiga von Misesa. <https://mises.pl/blog/2010/09/28/kuehnelt-leddihn-kulturalne-korzenie-ludwiga-von-misesa/>
- Lachmann, M. L. (1977). *Capital, Expectations, and the Market Process: Essays on the Theory of the Market Economy*. Kansas City: Sheed Andrews and McMeel. https://oll.libertyfund.org/titles/97#Lachmann_0721_534
- Maloberti, N. (2012). New Approaches to Classical Liberalism, Rationality, Markets and Morals. *Studies at the Intersection of Philosophy and Economics*, 3, 22–50.
- Menger, C. (1888). Zur Theorie des Kapitals. *Jahrbüchern für Nationalökonomie und Statistik*, s. 135–183. http://oll-resources.s3.amazonaws.com/titles/1800/1297_Bk.pdf
- Menger, C. (1935a [1884]). Die Irrtümer des Historismus in der Deutschen Nationalökonomie. W: *The Collected Works of Carl Menger*, vol. 3 (s. 3–97). London: London School of Economics and Political Science. <https://www.mises.at/static/literatur/Buch/menger-kleinere-schriften-methode-geschichte-der-vwl.pdf>
- Menger, C. (1935b [1884]). Die Socialtheorien der klassischen Nationalökonomie und die moderne Wirtschaftspolitik. W: *The Collected Works of Carl Menger*, vol. 3 (s. 219–281). London: London School of Economics. <https://www.mises.at/static/literatur/Buch/menger-kleinere-schriften-methode-geschichte-der-vwl.pdf>
- Menger, C. (1981 [1871]). *Principles of Economics* (J. Dingwall, B. Hoselitz, tłum.). New York: New York University Press.
- Menger, C. (1985 [1883]). *Investigations into the Method of the Social Sciences* (F. J. Nock, tłum.). New York–London: New York University Press. https://cdn.mises.org/Investigations%20into%20the%20Method%20of%20the%20Social%20Sciences_5.pdf
- Menger, C. (2013 [1871]). *Zasady ekonomii* (B. Pawiński, P. Perka, tłum.). Warszawa: Fijorr Publishing.
- Miłaszewicz, D. (2004). Retrospektywne ujęcie roli państwa w myśli ekonomicznej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 3, 181–203. <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/6746>

- Mises, von L. (1949). *Human Action: A Treatise on Economics*. New Haven: Yale University Press. <https://oll.libertyfund.org/titles/mises-human-action-a-treatise-on-economics-fee-ed>
- Mises, von L. (1969). *The historical setting of the Austrian school of economics*. Auburn: Arlington House. https://history.fee.org/media/4343/1582_the-historical-setting-of-the-austrian-school-of-economics.pdf
- Mises, von L. (2002). *Liberalism in the classical tradition* (R. Raico, tłum.). San Francisco–New York: Cobden Press, The Foundation for Economic Education. <https://mises.org/library/liberalism-classical-tradition>
- Mizobata, T. (1993). Transcript of Finanz-Wissenschaft von Prof. Carl Menger (c. 1888). *Study Series*, 28, 23–86. <http://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/rs/bitstream/10086/17148/1/studys028000010.pdf>
- Morton, F. (2014 [1979]). *A Nervous Splendor: Vienna 1888/1889*. New York: Diversion Publishing Corp.
- Raico, R. (2010). *Austrian Economics and Classical Liberalism*. Auburn: Ludwig von Mises Institute. <https://mises.org/library/austrian-economics-and-classical-liberalism>
- Raico, R. (2012). *Classical liberalism and the Austrian School*. Auburn: Ludwig von Mises Institute. https://cdn.mises.org/Classical%20Liberalism%20and%20the%20Austrian%20School_2.pdf
- Rawls, J. (2008). *Lectures on the History of Political Philosophy*. Cambridge–London: Harvard University Press. <https://dl.uswr.ac.ir/bitstream/Hannan/131236/1/Rawls-Lectures%20on%20History%20of%20Political%20Philosophy.pdf>
- Rothbard, M. N. (2002). *For a new liberty. The libertarian manifesto*. Auburn: Ludwig von Mises Institute. https://mises.org/sites/default/files/For%20a%20New%20Liberty%20The%20Libertarian%20Manifesto_3.pdf
- Salerno, J. T. (2020). *Carl Menger*. Auburn: Ludwig von Mises Institute. <https://mises.org/profile/carl-menger>
- Schapiro, J. S. (1949). *Liberalism and the challenge of fascism*. New York: McGraw Hill Book Company. https://archive.org/stream/liberalismandthe033481mbp/liberalismandthe033481mbp_djvu.txt
- Siegel, Ch. (2011). *Classical liberalism*. Berkeley: Preservation Institute. <http://preservenet.com/classicalliberalism/ClassicalLiberalism.pdf>
- Streissler, E., & Streissler, M. (red.). (1994). *Carl Menger's Lectures to Crown Prince Rudolf of Austria*. Cheltenham–Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Werner, W. (2009a). *Historyczność kultury. W poszukiwaniu myślowego fundamentu współczesnej historiografii*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/4798/1/Werner_Historyczno%C5%9B%C4%87.pdf

Werner, W. (2009b). Homo laborans – wolna jednostka czy wytwór historii? Jeden z metodologicznych problemów badania zachowań „człowieka pracującego”. W: M. Piorunek (red.), *Człowiek w kontekście pracy. Teoria – empiria – praktyka* (s. 10–30). Poznań: Wydawnictwo Adam Marszałek.